

Waar overnachten inwonende knechten en meiden (dienstboden) op boerderijen rond? Hoe waren deze slaapgelegenheden ingericht?

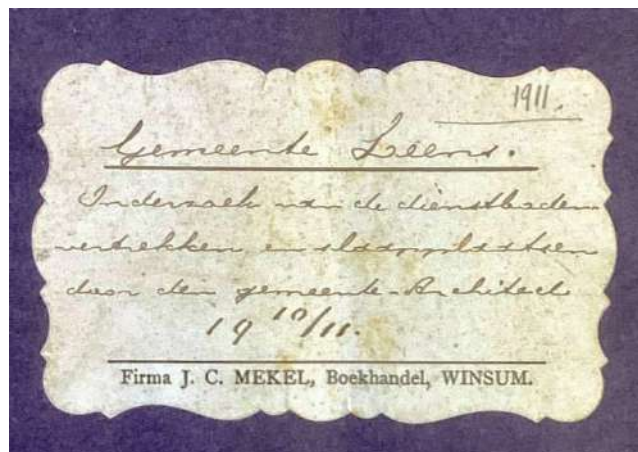
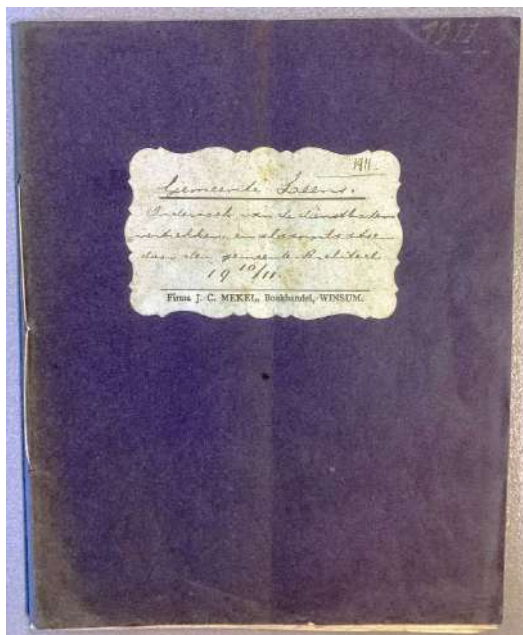
De Gezondheidswet van 1901 stelde voor elke gemeente in Nederland een gezondheidscommissie in. **Winsum, Leens, Ulrum, Kloosterburen, Eenrum, Baflo en Adorp**, hadden een gezamenlijke commissie waarvan de zetel in de Winsum gevestigd was. In Leens werd gemeente-architect Sijbolt Harkema Pzn (1865-1934) op onderzoek uitgezonden langs alle boerderijen in de gemeente. Harkema legde z'n bevindingen vast in een schrift dat bewaard bleef. Ook een en ander over dit onderwerp uit de regio Noord-Groningen om een wat beter overzicht te krijgen over dit onderwerp.

Daarvoor zijn aan het eind enkele zeer lezenswaardige artikelen overgenomen, o.a. uit *De vrijzinnig-democraat* van het jaar 1923. Hierin werd een beeld geschetst van het droeve bestaan van de landarbeider op het Groninger Hogeland omstreeks het jaar 1890.

Verder een en ander uit *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen* en een viertal stukken uit *Groningse literatuur waarin dit onderwerp aan de orde kwam*.

Ten zeerste aanbevolen! Maar nu eerst met Harkema op pad!

Titel van zijn notitieschrift: **“Gemeente Leens. Onderzoek van de dienstbodenvertrekken en slaappleatsen door den gemeente-Architect 1910/11.”**

Het schrift van architect Harkema met daarin zijn notities over de slaapvertrekken bij de boerderijen in de gemeente Leens in de jaren 1910/1911.

Uit het *Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie zetelende te Winsum over het jaar 1903* (pagina 10-11), het volgende:

De wijze van inrichting der slaappleatsen van dienstboden en de wijze van verwarming van de dienstbodenvertrekken (alles voor zoover het de landbouwers betreft), kwam herhaaldelijk ter sprake. Ook dit vraagstuk is verre van gemakkelijk op te lossen en veel water zal nog door de sluizen aan de Lauwerszee moeten worden afgevoerd, voor het is opgelost.

Gevraagd werd of een enkele alcoof met deuren voor de koestal als voldoende kon worden gerekend. De Commissie was van oordeel, dat zonder andere gelegenheid tot toevoer van lucht dan uit de koestal, dit beslist onvoldoende zou zijn. Wordt de alcove van een luchtkoker en een raam voorzien, dan wordt de toestand eenigzins beter, ofschoon ook dit in geen geval meer dan even voldoende kan worden geheeten. Minstens moet er volgens ons oordeel zijn een toevoer en een afvoerbuis voor de lucht en dient er zorg te worden gedragen, dat de toegevoerde lucht behoorlijk zuiver zij.

Het meest gewenscht en uitvoerbaar komt der Commissie nog steeds voor, dat de beide eerste koestallen wat worden verbouwd, van behoorlijke lichtramen worden voorzien en worden ingericht tot slaapkamer voor één of meer knechten.

Een enkel Gemeentebestuur is van oordeel, dat de zoogenaamde hier algemeen bekende "achterdeel" als een vertrek kan worden aangemerkt. Het komt de Commissie in alle bescheidenheid voor, dat hoewel veel over de definieering van het begrip vertrek bij de beraadslaging in de Kamers der Staten-Generaal en in de memories is gesproken, toch nimmer de "achterdeel" bestemd voor de koeien, tot een vertrek kan worden gepromoveerd.

Een apparaat om het koolzuurgehalte der lucht te bepalen is, met het voornemen zulks te doen in dienstboden slaappleatsen, aangeschaft. Daar het toestel een eenigzins deskundige behandeling vraagt, is het nog niet beproefd.

Bezwaar maken vele landbouwers om de dienstboden vertrekken te verwarmen door middel van een kachel; zij wenschen een verwarming met stoven als voldoende te zien beschouwd met het oog op brandgevaar.

Het komt de Commissie voor, dat een verwarming met stoven ook al om de luchtverontreiniging absoluut ondeugdelijk en onvoldoende is, maar dat buitendien een goed geplaatste, goed vastgezette en solide kachel minder gevaar voor brand oplevert, dan losse overal neergezette stoven. Enz.

Die architect van de gemeente Leens is dus S. Harkema Pzn wonend in Warfhuizen. Het schrift dat Harkema voor zijn bevindingen gebruikte, kent korte beschrijvingen van de 55 boerderijen in de gemeente Leens die hij persoonlijk bezocht. De nummers bij de afzonderlijke boerderijen verwijzen naar het nummer in het schrift. Met dienstboden worden zowel mannelijke als vrouwelijke ongehuwde personen bedoeld.

Per plaats betreft dit de volgende boerenbedrijven (naar eigenaren):

Abelstok 1	Klein Maarslag 1	Schouwen 2
Barnegaten 2	Kloosterburen 1 (in Wehe)	Warfhuizen 8
Den Hoorn 1	Leens 4	Wehe 6
Douwen 3	Maarslag 2	Winsum 1 (in Maarslag)
Grijssloot 5	Mensingeweer 9	Zuurdijk 7
Kattenburg 1	Rollingeweer 1	

Laten we ons eens focussen op de boerderijen van Mensingeweer en Maarslag (Groot en Klein), Rollingeweer en Abelstok. Deze boerenplaatsen vallen onder Mensingeweer. Harkema bezocht ze en beschreef hoe de dienstboden gehuisvest waren, veelal met aanbevelingen voor verbeteringen. Verderop in dit artikel ook aandacht voor de andere boerderijen van Leens. De tekst van Harkema is letterlijk overgenomen.

Tussen [] staan toevoegingen met het huidige adres van de boerderijen en hun nummers in het boerderijenboek 'Boerderijen in het Halfambt' (BihH).

Boerderijen uit **Mensingeweer** die hij bezocht hebben in het schrift de nrs 13-24 en 41-43.

-13 Henderikus van **Oosten** te Mensingeweer. [nu Matthenesserweg 5, BihH 183]
Dienstbodenvertrek is de woonkamer en slaapt de knecht op achterdeel zonder alcoof of ventilatie en de meid in doorloop bij eetkamer, ook zonder koker.
Voorgesteld is om het bed der meid te verplaatsen naar het karnhuis en dan de knecht in de eetkamer te brengen waarin twee dakramen en een raampje 50 x 60 cm.

-14 Sijmon **Wijk** op Mattenese (Mensingeweer) [nu Matthenesserweg 1, BihH 184]
Hier trof ik een eigenaardige toestand namelijk de meidenkamer naast de keuken met glazen deur hieraan verbonden en was er ventilatie door middel van een luik waarboven een dakraam en dienen B. en W. te beslissen of die inrichting goed is - steenen vloer (tekening a)
De knecht slaapt op achterdeel zonder alcoof of ventilatie doch kan deze geschikt in een kamertje bovenop achterdeel slapen met schuifbaar raampje; houten vloertje aanbrengen om deur te sluiten. Dienstbodenvertrek is de keuken.

-15 Fokko H. **Dijksterhuis** te Mensingeweer [nu Schouwerzijlsterweg 1, BihH 189]
Alleen eene meid die in de keuken haar vertrek heeft met houten vloer en houtkachel.
Slaapplaats in de doorloop naar achterdeel met flinke luchthaken in doorloop. Daar en feitelijk in het alcoof geen luchtverversing als de deuren gesloten zijn.
Zo heb ik Dijksterhuis voorgesteld om die deuren te voorzien van gaas doch daar alles nogal netjes in de verf is, heeft hij er niet veel trek in.

-16 Uge **Hijlkema** te Mensingeweer [nu Eenrumerweg 9, BihH 185]
Dienstbodenvertrek kamer op achterdeel maat 2.85 keer 3.80 cm, hoog 2.35 cm met maat raampje 30 x 50 cm en 1 dakraam.
Voorgesteld om dit raam te maken op 0.60 x 1.00 cm daar er niet groter kan zijn en dan slaapplaats aanbrengen tegelvloer en alles is zeer net. Alcoof voor de knecht op achterdeel met 1 koker en een rooster in de muur van 't karngoel en behoeft hier alleen een houten vloertje aangebracht te worden. De meid slaapt in 't karnhuis en zal het noodig zijn het bovenraam van de buitendeur draaibaar te maken.

-17 Theodorus **Smit** te Mensingeweer [nu Schouwerzijlsterweg 6, BihH 190]
Eetkamer met glazen dakpan, dakraam en klein raampje als dienstbodenvertrek wordt echter gerekend de zomerkamer, doch kunnen ze ook rekenen de stookhut, die aan het gebouw is verbonden met kookkachel verwarmd.
Aangegeven daar achter een los schotje daarin aan te brengen. Geene meid. Slaapplaats knecht is een alcoof in doorloop bij eetkamer zonder koker.
Opgegeven een luchtkoker en houten vloertje aanbrengen en dan het raampje ... in eetkamer draaibaar te maken (tekening b).

-18 Wijbe **Hijlkema** te Mensingeweer [nu Wildeveldseweg 2, BihH 192]

Dienstbodenvertrek is de zomerkamer doch zal misschien de eetkamer hieraan worden ingericht door het raampje 50 x 60 te maken op 0.60 keer 1.00 cm en zijn er ook nog twee 2 pans ijzeren dakramen; er moet dan echter ook eene stookplaats worden gemaakt. Meid niet aanwezig. Slaapplaats knecht in de alcoof op achterdeel en moeten hier dus twee kokers en een houten vloertje aangebracht worden. Bij de doorloop is echter ook nog een slaapplaats en wanneer deze zal worden gebruikt, moet er een koker worden gemaakt en een draaibaar raampje in het schot van eetkamer; het is echter een afdak. De kokers kunnen direct niet best worden aangebracht omdat er hooi op de zolders zit.

-19 Weduwe Grietje **Kruizenga**-Hekma te Mensingeweer [nu Wildeveldseweg 1, BihH 191]. *Deze plaats wordt opnieuw verhuurd en zal deze wellicht geene dienstboden houden, op heden is er een knecht, die slaapt in een ruimte, grenzende aan de achterdeel, wanneer men naar boven gaat er zit er in het dak een dakraam zodat dit voldoende is. Mocht er later ook een meid komen, dan kan deze geschikt in de dwarsgang naar boven slapen, als aan de daar aanwezige kast een bedsteede worde gemaakt, daar in het eind aan deze gang een groot schuifraam zit. Dienstbodenvertrek is de kamer.*

-20 Weduwe [Dietje] **Hopma**-[van Tijum] te Rollingeweer (nu echtgenoot van S. Lofvers te Haren) [BihH 195] *Als dienstbodenvertrek wordt opgegeven de keuken met steenen vloer, doch de eetkamer zou ook voldoende zijn, wanneer hier gestookt werd, daar er nog al een groot raam in de voorkant zit met dakraam opzij. Slaapplaats meid in het karnhuis, waarin opschuivend raam. Slaapplaats knecht in doorloop bij eetkamer zonder ventilatie. In overweging gegeven hier een opgaande koker te maken en dan een draaibaar raampje in eetkamermuur.*

-21 E[gbert] **Huizenga** te Winsum bewoond door J. Voogd te Groot Maarslag [nu nr 10, BihH 197] *Dienstbodenvertrek is de keuken, waar de meid ook slaapt. Eetvertrek is er boven op achterdeel waarin dakraam en twee raampjes 40 x 50 cm. Steenen vloer en is hier ook een bed, zoodat dit een uitstekend slaapvertrek zou zijn voor een knecht, die er echter niet is.*

-22 [Fokko Heertje] **Dijksterhuis** te Mensingeweer, bewoond door [J.D.] Talsma te [Groot] Maarslag [verdwenen, opgebrand in 1943, BihH 198] *Slaapplaats knecht op achterdeel zonder alcoof of koker, doch heeft Talsma geene knecht. Slaapplaats meid in 't voorhuis (eene groote ruimte) waarin ook gestookt wordt; 't is echter een alcoof zonder koker, waarom in overweging werd gegeven alleen een bedsteede te maken en zou dan voldoende zijn.*

-23 J[an] Duurt] **Hekma** te [Groot] Maarslag [nu nummer 12, BihH 198a] *De eetkamer is slechts groot 2.15 x 3.00 meter met een dakraam en een raampje 60 x 75 cm steenen vloer en is hierin ook een bed voor de meid. Deze eetkamer kan nog plusminus 50 cm verbreed worden, dan gaat van de lengte weer 50 cm af om van het bed een alcoof te maken*

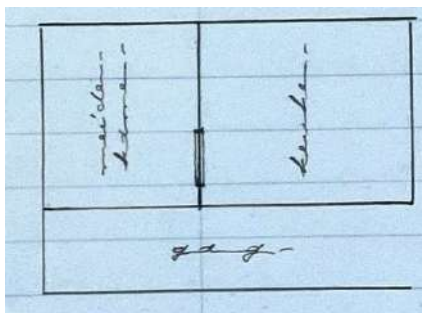
met dakraam er in. En dan de eetkamermuur optrekken en een groot raam te plaatsen. De knecht slaapt op achterdeel in een alcoof en moeten hier dus twee kokers aangebracht worden. Wanneer zij echter de keuken aanwijzen als dienstbodenvertrek, dan kan de knecht in eetkamer slapen en de meid in keuken en zullen ze zich hierop nog eens bedenken.

-24 Gebr. [Gerardus en Hendrik] **Kadijk** te [Groot] Maarslag [nu nummer 1, BihH 196]
Geene dienstboden doch alleen arbeider, vrouw en kinderen in een bijgebouwde kamer, de kinderen slapen echter in doorloop zonder ventilatie en werd een overweging gegeven de bedstede te maken in het waschhuis, waar op schuivend raam is (tekening c).

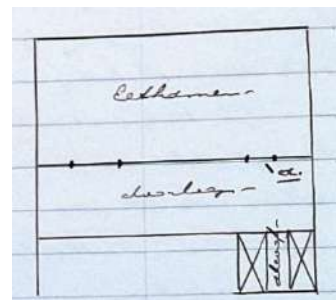
-41 Bern[ardus Johannes] **Smit[s]** te [Klein] Maarslag [nu nummer 4, BihH 201]
Alleen meid en slaappleats in een alcoof in eetkamer met dakraam en ander raam. Het alcoof is feitelijk zonder ventilatie, doch daar de eetkamer ook alleen door de meid wordt gebruikt is dit geheel een zeer net slaapkamertje en is het duidelijk, dat zo'n deur toch altijd open staat. Overigens is de meid bij de familie boven.

-42 Jakob **Bos** te Abelstok [nu verdwenen]
Alleen een knechtje, die 's avonds bij hem in de kamer is, doch is overigens de eetkamer ook voldoende wanneer er gestookt wordt. Slaappleats op achterdeel met afdak en steenen vloer; er was één luchtkoker en zal Bos nog een tweede aanbrengen.

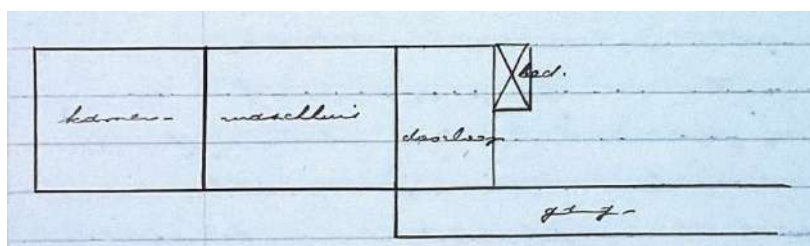
-43 J. **Wiers[e]ma Lzn** te Mensingeweer [nu De Meerenweg 2, BihH 187]
Dienstbodenvertrek is de keuken en is de slaappleats van de meid in karnhuis en voldoende. Slaappleats knecht in een groot alcoof met houten vloer doch zonder kokers en wil Wiersma twee stuks laten aanbrengen.

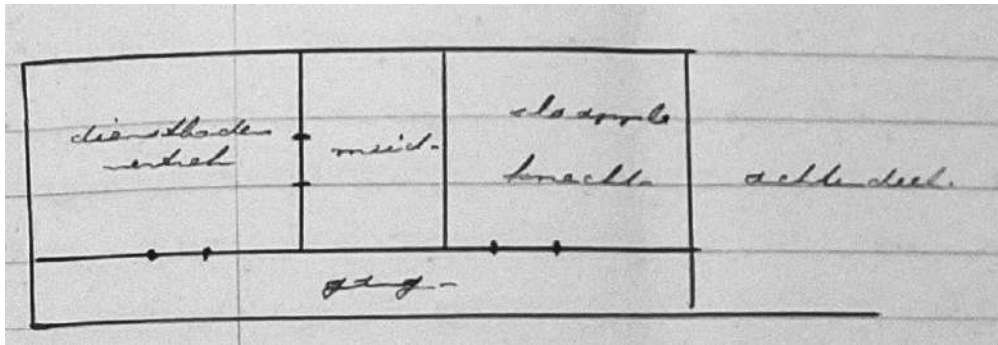
Tekening a (14) Mattenese
lb: meidenkamer-rb: keuken-onder: gang

Tekening b (17) Hogelaand
b: eetkamer-m: doorloop en d: deur-o: alcoof

Tekening c (18) Hijlkemaheerd. Vlnr: Kamer-waschhuis-doorloop-bed-gang

Tekening d (27) Vlnr: Dienstboden vertrek – meid – slaappl. Knecht – achterdeel – gang.
 Harkema: *Dit is nieuw gemaakt en de mooiste inrichting die ik in een oud gebouw heb gezien. Daar men hier vertrek en slaapplaatsen alle op de buitenkant bij elkaar heeft en toch voldoende afgescheiden en verwarmd.* Bovenstaande opmerking betreft:

-27 't Huis Ter Borg bewoner Mattheus **Blink** bij Warfhuizen (eigendom Louwe Boer).

Nog enkele opmerkelijkheden naar aanleiding van Harkema's verslag over zijn bevindingen op de andere bezochte boerderijen van de gemeente Leens. Het nummer uit Harkema's schrift met *cursief* zijn notities:

-01 wed. L. **Smit** te Grijssloot: *Smit beweert, dat zijn woonkamer tevens dienstboden vertrek is;*

-05 E. **Halsema**, bewoner, te Grijssloot: *Ik heb voorgesteld van een gedeelte van de eetkamer als slaapplaats in te richten, doch denklijk zal hier wel niets van komen;*

-12 L.H. **Addinga** te Leens: *Ze willen echter liever de deuren behouden en hierin gaas aanbrengen en laat de beslissing aan B. en W. over;*

-25 Klaas **Loots**, Schouwen: *Is alles nieuw getimmerd en goed;*

-26 E. **Hekma**, Schouwen: *Dienstbodenvertrek is verwarmd;*

-29 J. **Loots Wzn** bij Warfhuizen: *Arbeider en vrouw in eene aan de boerderij verbonden woning;*

-33 Joh. **Torrenga** te Zuurdijk: *Ofschoon er eene slaapplaats voor de knecht is ingericht aan de vroegere eetkamer met steenen vloer en dakraam, slaapt hij op eigen verzoek op achterdeel;*

-36 Fam. **Abbring** te Zuurdijk [boerderij Dijkstede]: *In haar vrijen tijd is de meid bij de familie boven;*

-44 [Eisse Jans] **Halsema** te Wehe: *Alles is flink in orde;*

-52 J. **Halsema** te Wehe (weg naar Kloosterburen): *De boden zijn doch gemeenlijk bij hen boven;*

-53 K. van **Ham** te Den Hoorn: *Van Ham dient dus een en ander nog te veranderen, doch ik hem niet thuis trof, is hij hiermee te nog niet bekend geworden.*

Er zijn ook een aantal boerderijen waar geen dienstboden zijn.

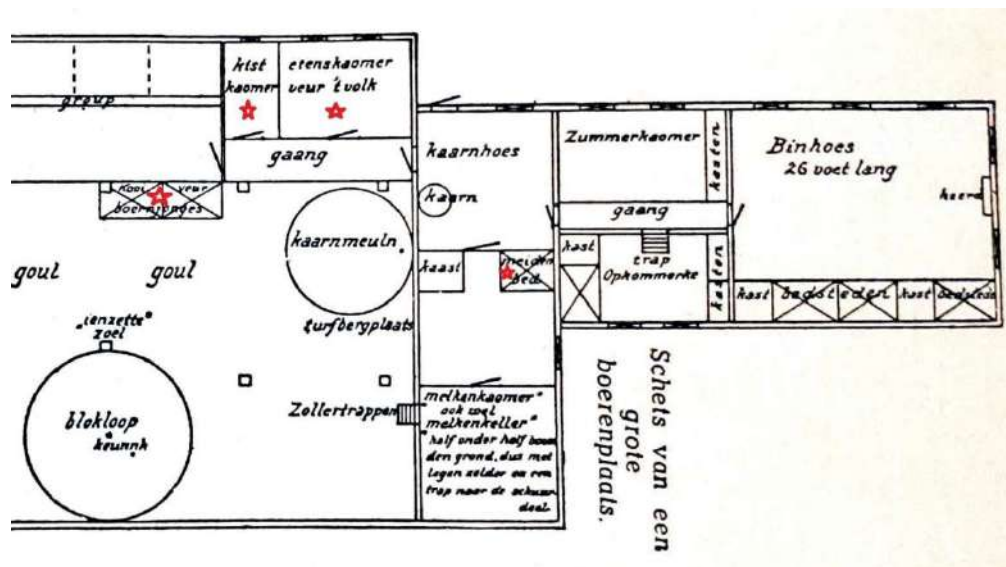
Dat zijn F. **Haan** te Zuurdijk (-38), R. **Boelens** te Wehe (-45), P. **Oosterhof** te Kattenburg (-46), J. van **Dijken** te Douwen (-47) en S. de **Vries** te Wehe (-49).

Een aantal algemene opmerkingen over deze slaappleatsen:

De knechten slapen meestal op de achterdeel in kooien (alkoven), de meiden slapen in de gangen, in 't karnhuis, in een doorloop of in de melkenkamer. Een enkele maal noteert Harkema dat hij de beslissing over veranderingen die hij nodig acht, overlaat aan B en W. Dit is het geval bij drie bedrijven, nl. bij W. **Boelens** te Douwen (-10), L.H. **Addinga** te Leens (-12) en S. **Wijk** op Mattenesse (Mensingeweer -14). Soms is er sprake van een kachel in de nabije omgeving, gestookt op hout of op petroleum, maar vaak is die er ook niet.

Harkema's advies kwam kortgezegd op het volgende neer:

Breng een houten vloer aan, maak een groter of beter raam, plaats kokers voor ventilatie of maak een schotje in een groot vertrek zodat er een aparte slaapgelegenheid kan komen. Het slapen in een alkoof op de achterdeel (koestal) werd geregeld ontraden. Ook gaf hij regelmatig het advies om een grendel aan de deur te maken. Hij bracht zijn suggesties als volgt onder woorden 'Opgegeven ... te veranderen.'

Een plattegrond van het voorste deel van een kop-hals-romp boerderij. Toelichting op de woorden in het Gronings die met het slapen van dienstboden te maken hebben.

Kistkoamer – de plek waar de knecht en de meid hun spullen in een kist hebben opgeborgen zolang ze in dienst zijn bij de bewoner/eigenaar. Meestal hebben ze zich vanaf mei voor een jaar 'verhuurd';

Kooi veur boerenjonges – een afgetimmerd gedeelte van de goul, meestal met een schuin aflopend 'dak' en deuren naar de koestal waar de knechten slapen;

Etenskoamer veur 't volk – de plek waar de knechten en de meiden hun maaltijd nuttigen;

Meidenbed – slaappleats van de meiden.

Natuurlijk verschilde dit van boerderij tot boerderij wat ook uit het schrift blijkt.

Uit: *De vrijzinnig-democraat* : weekblad ter verspreiding van de vrijzinnigdemocratische beginselen 10^e jaargang, zaterdag 24 februari 1923 het volgende:

Het droeve bestaan van den landarbeider op 't Groninger Hoogeland tot omstreeks 1890.

Groot was tot voor een 30 jaar de macht der boeren op 't Groninger Hoogeland; een macht, die ze vrijwel uitsluitend te danken hadden en gedeeltelijk nog hebben aan 't bezit der vruchtbare kleigronden, die hun jaar in jaar uit altijd weer de rijke oogsten geven, hun 't geld als 't ware in de schoot gooit. De vruchtbaarheid der klei, hun bezit, had hen welgesteld doen worden. Onafhankelijk waren ze van hun medemenschen, want zij, die de grond voor hen bewerkten, de landarbeiders, die waren zoo goed als vastgeketend aan de grond. 't Was feitelijk één de grond en de landarbeider, en wijl de boer bezitter was van den grond had hij de arbeider erbij. De landarbeider was volkomen afhankelijk van den boer. Wee hem, wanneer hij zich tegen den boer verzette. Geen werk was er voor hem te krijgen, armoede, bittere armoede stonden hem en z'n gezin te wachten. Zich ergens anders vestigen ging bezwaarlijk; de verkeersmiddelen waren primitief, fietsen waren er niet voor hem, de omnibus-, boot- of treinkosten waren te hoog voor zijn beurs. Trouwens al was hij in de gelegenheid geweest zich te verplaatsen, 't zou hem weinig gebaat hebben, voor hem was 't overal 't zelfde; te werken bij een boer op 't Hoogeland of in 't Oldambt, lood om oud ijzer. Industrie was er weinig, zijn ontwikkeling was trouwens zoo gering, zijn opleiding zoo eenzijdig, zijn levensbeschouwing zoo eng dat beroepsverandering toch op een teleurstelling zou zijn uitgelopen. Hij leefde als een paard in een tredmolen, altijd 't zelfde kringetje „werken voor den boer”.

's Voorjaars in februari, als de leeuwerik voor 't eerst weer jubelend omhoog steeg, ging hij voor den boer aan 't zaaien; in de mooie meimaand, als lauwe regenbuien 't zaad welig deden opschieten, was hij met zijn vrouw op het land om het koren van onkruid te wieden om den boer een volle kans op een rijken oogst te geven; 's zomers in 't heetst van den tijd, stond hij dag aan dag van 's morgens vroeg tot 's avonds laat met gekromde rug het koren voor den boer te zichten en bond z'n vrouw het in schoven; 's herfst ploegde hij de stoppels en 's winters vlegelde hij de graan korrels uit het stroo. Zwaar was zijn arbeid, karig zijn loon. Was hij getrouwd dan betaalde de boer hem gewoonlijk een gulden of drie, vier per week plus „vrij wonen” en de kost toe. De kost was in den regel zwaar, de arbeider moest, wilde de boer veel werk van hen gedaan krijgen, zwaar gevoed worden. De woning, die de boer hem verschaftte, of die hij, „zoo de boer geen woning” disponibele had, moest huren, was gewoonlijk van het één-kamerstype, één kamer met wat achterruimte. Een kleine lage kamer, zóó klein dat, als het groote gezin des zondags te samen in de kamer wilde zitten, ieder hoekje benut moest worden. 't Was natuurlijk meteen het gemeenschappelijk slaapvertrek een paar bedsteden waren erin afgetimmerd. Hierin moesten ze met z'n allen slapen, in het ééne bed vier of vijf van de grootste kinderen en in het andere hij met zijn vrouw en de kleinste kinderen. 's Winters vonden ze het lekker, vooral als het erg koud was; het gaf wat meer warmte; want och, voldoende dekens waren er gewoonlijk niet. Waar zouden ze van betaald moeten worden? Van de f 175 jaarloon van den man of van de f 0.40 dagloon die de vrouw in enkele periodes verdiende?

's Zomers, zoo in het zichten, in het allerwarmste van de dagen als hij van 's morgens drie uur af tot 's avonds zes uur in de volle brandende zon het goudgele koren van den wortel sikkelde en zijn vrouw van 's morgens vijf uur af het stroo aan garven bond dan was

het er met z'n allen in het kamertje niet uit te houden. De kinderen werden in zulke tijden, als de vrouw mee naar het land ging om voor den boer te werken, des daags uitbested. 's Morgens om vier trokken ze er al uit. Waren er grootere kinderen, dan werden ze uit de school gehouden om op de kleine te passen. 's Avonds tegen een uur of zeven kwamen de ouders thuis, doodmoe van het zware werk. Er moest nog gegeten worden. De kinderen waren hongerig en vervelend, zij zelf kribbig tengevolge van oververmoeidheid. De vrouw ging naar het kamertje, waaruit een benauwende kilte haar tegemoet sloeg, om de kachel aan te maken en te koken. Geen raampje dat open kon om wat verfrisschende avondlucht in te laten. Er werd haastig gegeten, kinderen naar bed gebracht en eindelijk dan konden zij de loodzware ledematen uitstrekken. De gore etenslucht en benauwende warmte keerde hun slaap, het was niet uit te houden met z'n vieren in één bedstee en het duurde gewoonlijk niet lang of ze lagen op de vloer om toch nog een weinig slaap te krijgen; om drie uur was het opstaan. 't Was een harde tijd, maar och als ze gezond waren, dan ging het. Bij ziekte echter, als de vrouw moest kiezen tusschen het oppassen van haar ziek kind of werken bij de boeren voor f 0.50 per dag, dan werd het leven haar dikwijls te zwaar. Ze wilde zoo graag zielsgraag thuis blijven maar die f 0.50, die konden ze niet missen. 't Kon erger worden, misschien schreef dokter eieren en melk voor, hoe zouden ze alles betalen? Hoe konden ze den winter doorkomen? Een wereld vol leed. En bij bevalling of overlijden, er was slechts één kamer.

Van schoolgaan kwam natuurlijk bij de kinderen niet veel van terecht, zoo gauw als het kon moesten ze mee naar den boer; ook wat verdienen al was het maar een gulden in de week of anderhalve cent per uur. Liefst zagen de ouders dat hun jongen tegen zijn 13de jaar als „vierde vent” bij den boer in dienst kwam. Hij was het huis uit, één kostganger minder, wat meer ruimte om te slapen en een f 25 inkomsten per jaar meer. Dat was ongeveer het tarief, dat de boer voor een vierde vent betaalde, f 25 plus kost en een bedstee op den koegang. Daarvoor had de boer recht op hem van 's morgens 5 tot 's avonds 5. Een ontzettend hard leven, dat knechtenleven bij een boer op de klei. De knechten en meiden huisden „achter”, boer „boven”. Dat „achter” bestond uit een bodenhok, waar nooit een kachel brandde. Daar aten ze, meiden, knechten en arbeiders, een lange tafel in 't midden, twee banken er om heen en een paar stoelen, één voor den grooten knecht en één voor de meid. Op de groote boerderijen waren ze met z'n zevenen, groote knecht, middelste-, derde- en vierde vent, kamer-, keuken- en kindermeid. Had boer echter „steevasten,” of als er in 't zichten „vreemd volk” in 't werk was, dan gebeurde het wel eens dat ze met zijn twaalfen aan tafel zaten.

's Zomers gevoelden ze 't ongezellige van het hok niet zoo erg. 't Was er gewoonlijk koel en na het eten gingen ze toch met zijn allen naar buiten. Maar 's herfst of 's winters, als ze den ganschen langen dag in den regen voor den boer geploegd hadden en nat en koud aan de boerderij kwamen, nooit was er een plaatsje voor hen aan een smoorende kachel om zich te warmen en te drogen. En nooit brandde er 's avonds een lamp, die voldoende licht verspreidde en geen lekker dampende koffiepot gaf eenige huiselijkheid aan het hok met zijn vier kale wanden. Een kaars of tuitlampje zorgde voor verlichting en koffie gaf boer 's avonds niet. Na het avondeten, als de knechten de vaste arbeiders uitgelaten hadden zochten de knechten den koegang op. Daar was het tenminste warmer en konden ze in het stroo liggen. De meiden bleven nog een poosje bij de kaars breien of kleeren verstellen en gingen al

spoedig de jongens op den koegang gezelschap houden om tegen een uur of negen naar bed te gaan. Zij sliepen in het achterhuis, de knechten op den koegang, achter de koeien. Er waren bedsteden in de schuur afgetimmerd, de beddeuren kwamen uit op den koegang. Natuurlijk was het beddegoed klam en werd hun reukorgaan gestreeld door de geur van de koemest. Zij waren er aan gewend en onder het gesteun en geronk der koeien sliepen ze spoedig in.

Bij ziekte lagen ze er ook, een andere plaats dan de kooi op den koegang was er niet; hun ziekbed was achter koeien en in de meswtgeur. 's-Morgens om vier uur, half vijf, was het opstaan, een kop koffie, een flinke homp roggebrood met kaas en vooruit aan 't werk voor den boer. Enkele boeren gaven in plaats van koffie, karnemelksche pap.

Sommigen verboden de meid de pap op een turfvuur te warmen, ze kon er koolstroo voor nemen. Turf was duur en koolstroo waardeloos. Dat de pap er rookerig van smaakte, hinderde niet, boer zei in zulke gevallen: „roege zwienen dijen op 't best”. Wanneer ze bij de boerderij werkten, kregen ze tegen een uur of acht een kop koffie, was hun werk echter, op meer dan een paar honderd meter van 't heem, dan was 't fransch. 's Namiddags idem; die niet dicht bij „de plaats” werkte, kon slootwater drinken. Boer zei: „je kreeg er roode wangen van”. De middag- en avondkost bestond gewoonlijk uit gestampde pot, flink vet, een dikke lap spek erbij, karnemelk na. Er kon op gewerkt worden.

Om de veertien dagen waren de knechten en meiden een zondag vrij. In de week mochten ze één avond van de boerderij. Wel teekenend voor de verhouding van boer en volk is, dat de knecht geen zeep kreeg om zich te wasschen of schoensmeer om z'n schoenen te poetsen. Gelukkig dat boer veel visite ontving en de knechten voor 't voortbrengen van het rijtuig in den laten avond een dubbeltje fooi kregen. Hiervoor kochten ze zeep en schoensmeer. Boer had er trouwens gewoonlijk niets mee op of de knechten en meiden zich netjes kleeden. 't Volk moest je kennen aan d'r schamele kleeen. Dit schijnt trouwens dikwijls wel het grootste teeken des onderscheids geweest te zijn.

Van vierde vent kon hij opklimmen tot „grootknecht” tegen een loon van f 170 per jaar en als hij ging trouwen werd hij wat zijn vader geweest was „steevast arbeider” tegen een loon van f 200 per jaar met vrije woning en kost toe en als boer goedig was uitgevallen kreeg hij nog een paar zak wortels of knollen op den koop toe. Hij moest zijn geheele leven voor den boer blijven werken, zóó lang, totdat zijn arbeidskrachten versleten waren. Dan kon hij bij zijn kinderen gaan inwonen, of er door onderhouden worden of in het armenhuis gaan en nog een poosje zien hoe zijn kinderen en kleinkinderen werkten, gelijk hij het had gedaan voor den boer.

Het eene geslacht na het andere, altijd werken voor den boer. Er is in de laatste 30 jaar een aanmerkelijke verbetering in hun bestaan gekomen. Dwingende wettelijke bepalingen hebben de macht der boeren gekort. De leerplichtwet, heeft een grooten stoot tot de ontwikkeling van de landarbeiders gegeven. Het verharden der wegen, het goedkoope moderne verkeerswezen heeft hun levensopvatting, verruimd, de bouwverordeningen hebben, hun huisvesting verbeterd. De Invaliditeitswet moge hun nog geen onbezorgden ouden dag gebracht hebben, de zorg voor de laatste levensperiode is er toch aanmerkelijk door verminderd.

De Landbouw-Ongevallenwet zal het huisgezin bij een ongeval van den kostwinner voor gebrek vrijwaren. Hunne politieke organisatie's hebben hun gevoel van eigenwaarde

verhoogd. En ten langenleste de Landarbeiderswet geeft ze , gelegenheid een eigen huis met een akkerland te verkrijgen. Een heel, heel klein hoekje van de vruchtbare klei is of kan hun eigendom worden. Er is dus vooruitgang. En er zijn meer lichtpunten. Er is een enkele landbouwer (eere zij hem), die den landarbeider mee laten deelen in de bedrijfswinst. Hun bestaan is menscheijker geworden. Zoolang echter de grond niet geheel voor hen ontsloten is, zoolang zullen ze niet de volle vruchten van hun arbeid kunnen plukken. Tot zoolang geschiedt hun onrecht. Z. B. [Onbekend wie dit was].

Uit Groninger volksleven, deel 2: Beschrijvende folklore / verzameld door K. ter Laan

Boerenbedrijf, onder anderen: In de grote boerderijen liet men na gedaan werk de dienstboden aan hun lot over. „As ze mien waark moar doun, heb ik doar nait mit neudeg", laat W. van Palmer (Mevrouw Bouman) de dikke boer Robbers zeggen in haar novelle 'De Golden Kette' uit 1875. Zijn dochter Trudoa komt er tegen op: „Hou geern wol ik, dat wie heur 's oavends vuur en kovvie in de keuken gavven en heur ais wat geschikte bouken bezörgden. Din zollen ze nait overaal rondswaarven".

Een boerenknecht aan het woord: „Ieder oavend achter koiën zitten, in haalf of haidal duuster, ie kinnen wel begriepen, din goan wie laiver 't loug in".

En dan zingen de meiden:

Wie binnen moar boerenmaaiden, / Wie hollen van pierewaaïen, / Tralalala, tralalala, / Wat geven wie der noa! De jongens: Wie binnen nog vrijgezellen, / Wie hebben nog geld te tellen. Samen:

Wie swieren tot de mörgen / En loaten roosjes zörgen. / Wie swieren tot schoonlichten dag, / Dat boer en vraauw ons lopen zag. / Wat geven wie, vrijgezellen, der noa / Wie hebben nog geld, doar teren wie noa.

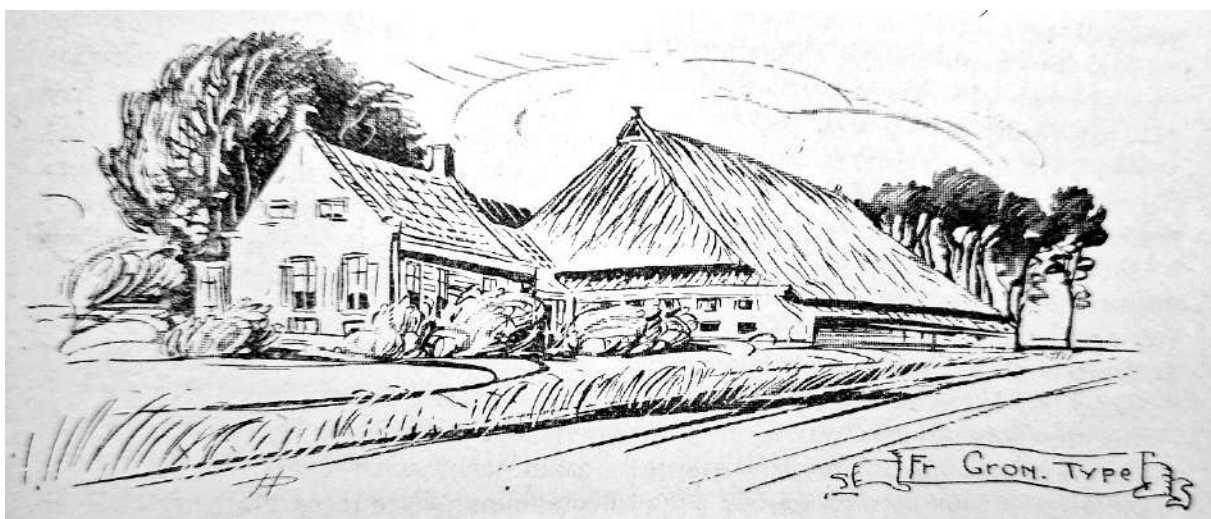
Dienstboden, hadden hun verblijf achter daarde deur, dit is in 't achtergedeelte der boerderij; de meiden in 't karnhuis. Niemand keek naar hun uit of om, zeer enkelen niet te

na gesproken. Gelegenheid tot enige opleiding of ontwikkeling en tot ontspanning was er niet; de enige toevlucht was de openbare weg met de kroeg.

Grootknecht, op de boerderij, was de voornaamste van het “volk”, van de knechten en meiden. Aan tafel moesten ze wachten, tot hij toetastte en men moest onder de maaltijd zien zijn deel te krijgen; als de grootknecht lepel of vork neerlegde, mochten de anderen ook niet meer eten.

Knechten in 't boerenbedrijf, op 't Hogeland, vòòr het gebruik van landbouwmachines: grootknecht, de middelste, de derde vent, de vierde vent; de oudste 20-25 jaar, de jongste 12-13. De 3 oudste gingen steeds mee aan 't eggen en ploegen ('t drijven); de eerste arbeider meestal ook. In optocht gingen ze naar 't land en 's avonds naar de boerderij terug, altijd stapvoets, dikwijls zingende. Ieder had dan 2 paarden; op één ervan zaten ze zijdelings.

Kooi, de slaapplek van de knechten in de boerenschuur; bedstee waarvan de deuren uitkomen in de koestal op achterdeel.

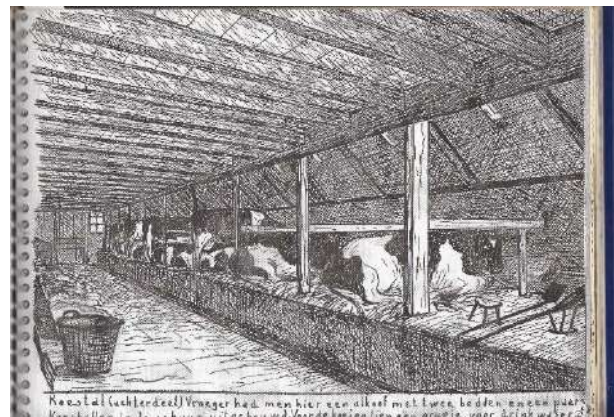
De Lethe (bij Bellingwolde) : Hilko Smid, in werkmanskleding en met schaap, en zijn broertjes ('poezen') in bedstede in de schuur Fr. Smid en J. Kuiper. Vervaardiger Tonnis Post, mogelijk gemaakt in opdracht van huisarts P. Bloemers Middendorp. Datum 20 november 1913.

De beide foto's op deze pagina uit de Beeldbank Groningen. Daarin helaas geen foto uit deze omgeving gevonden. Dat wil zeker niet zeggen dat het hier veel beter was.

Veelerveen : woning van A. Jacobs : interieur : koestallen annex slaapgelegenheid in de schuur. In de bedstee links: W. Jacobs en rechts: R. Jacobs . Foto 1900.

Ook uit Noord-Groningen en wel vlak bij Usquert is een boeiend document dat enige aandacht schenkt aan dit onderwerp.

Het zijn twee schetsboekjes van de hand van Cornelia Petronella Bos (1912-1991).

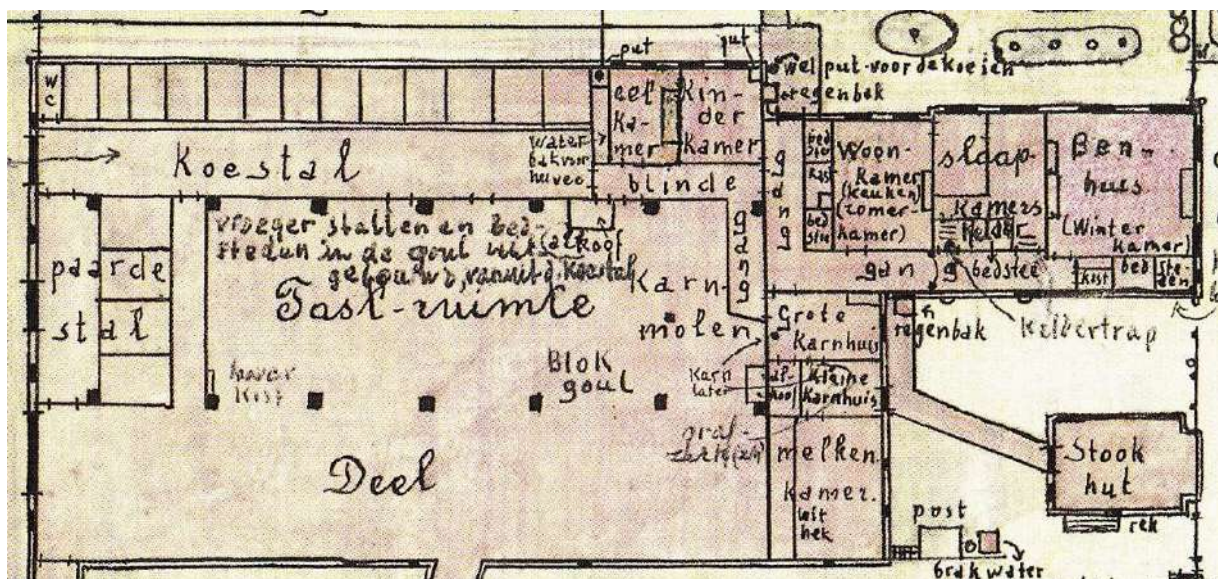
Uit haar aquarellen aantekenboek zijn hier drie passages geselecteerd waarin Cornelia aandacht gaf aan het overnachten van knechten en meiden op deze boerenplaats.

-a In 1813 werd een inventaris opgesomd en als 5^e punt daarin:

In de gangen en achter de koeien: drie bedden;

-b Tekst bij de rechter tekening: *Koestall (achterdeel). Vroeger had men hier een alkoof met twee bedden in de schuur uitgebouwd. Voor de koeien liep een grupje, voor drinkwater;*

-c *Langzamerhand kwamen er veel veranderingen, vooral tijdens en na de oorlog van 1914-18. Zo had men eerst veel meiden en knechten: nl. grote- en lutje meid, soms ook nog een kindermeid. Deze sliepen in 't karnhuis in bedsteden. Knecht, middelste, derde en vierde knecht (vent). Deze sliepen in bedsteden uitgebouwd in de blindegang en in de koestall. 's Zomers had men ook nog vreemde arbeiders (zichters) dit waren Friezen en die sliepen in 't stro.*

Detail van de plattegrond van Lutjebosch uit hetzelfde bijzonder fraai aquarellenboek.

Er staat: *vroeger stallen en bedsteden in de goul uitgebouwd vanuit de koestall (alkoof)*

Literatuur over dit onderwerp is er niet veel, wel een en ander in het boek ***Honderd jaar plattelandsleven in Groningen*** uitgegeven door de Groninger Maatschappij van Landbouw in 1952. Daarin staan o.a. de rapporten van de afdelingen van de Nederlandse Vereniging van huisvrouwen, gewest Groningen.

In die van de **afdeling Pieterburen, Eenrum en Westernieland** staat het een en ander over de slaapvertrekken van knechten en meiden. Ook in die van **Uithuizen** en **Warffum**.

Het aantal inwonende knechten en meiden verschilde naargelang de grote van het bedrijf. Normaal waren op 1 grote boerderij 2 meiden en 3 knechten. Ook kwam voor: 1 meid, 2 knechten en een enkele keer 3 meiden (groode, middel, lutje of kindermaaid) en 4 knechten. De grote meid moest om 03.30u opstaan en werd door de knecht gewekt. Dikwijls kon de knecht om 3 uur (zijn begin uur) moeilijk wakker worden. Om dit bezwaar op te heffen, werd de stoeltjesklok, die aan de wand van de achterdeel hing en tevens wekker was, door middel van touw en steen met de arm van de knecht verbonden. Het gewicht van de wekkerinstallatie kwam bij het aflopen uit haar evenwicht en veroorzaakte door het touw aan de arm met een nog slapende knecht een ruk. 's Zomers had de knecht om 03.30u het melken en koffiedrinken gedaan en ging mee naar het land.

In Eenrum waren veel meer kroegen dan thans. Zowel de knechten als meiden maakten misbruik van drank (veel vechtpartijen). Maar was het een wonder? Thuisgekomen kropen de meiden en knechten in hun bedsteden. Na 1850 waren die beide in dezelfde achterdeel ondergebracht. Geen wonder dat onder die omstandigheden hun moreel niet op een hoog peil stond. Men moet zich eerder afvragen, hoe het mogelijk was dat het soms zo goed ging.

De afdeling Uithuizen

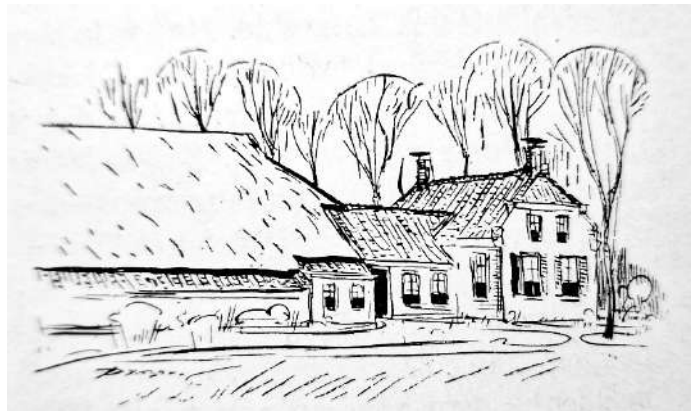
In de etenskamer werd niet gestookt maar door plaatstoven en koffiecomfoor met kooltjes was het er altijd behaaglijk warm. Het vertrek was laag met kleine raampjes. In 1910 kwamen wettelijke voorschriften voor de verblijven. Toen werden heel wat etenskamers met een plat dak uitgebouwd en verdwenen ook de kooien op de achterdeel, evenals de Friese klok tussen de kooien aan de wand. De jongens wasten zich bij de pomp in de stal of op het waterkret in de gracht, de meisjes bij de put in het huis of kranenbak.

De afdeling Warffum.

De mensen sliepen in bedsteden in verschillende kamers, de boer en vrouw in de bovenste bedstede In het binnenhuis, waarvan er dikwijls 3 in een rij aan de zijwand van de kamer lagen. Was er 1 slaapkamer, dan diende deze als slaapvertrek voor het echtpaar. Hier waren eveneens bedsteden. De bedstede in de vrije kamer was voor de logees bestemd. Voor de knechten waren er bedden in de koestal, voor de meiden in de gang, in het karnhuis, een enkele keer was er naast het karnhuis een klein meidenkamertje. De bedsteden waren erg kort meestal maar 1.75 m.

Drijkap

Dwarshoes

In de **Groningse letterkunde** werd er ook over geschreven. Daarvoor werd het boek van K. ter Laan geraadpleegd over dit onderwerp: *De boer in de Groninger letteren* uit 1949. Dit werd daarin aangetroffen:

In de schuur hadden de Friezen hun nachtverblijf gevonden. Daar in een hoop stroo, lagen ze des nachts bijeen, mannen en vrouwen, jongens en meisjes. Zo waren ze het gewoon van jaren her. Ze bekommerden zich er niet meer om, ze wisten niet beter, al voelden ze elk jaar opnieuw als ze bij de Groninger boeren werkten dat ze werden beschouwd als minderwaardigen. Voor hen was de schuur goed genoeg en het stroo, en het kwam er niet op aan, dat hun slaappleatsen met alle zedelijkheid spotten; ze waren maar Friezen.¹

Hij had kunnen meedelen, hoe verschrikkelijk laag het loon was, hoe de dienstboden nooit boven kwamen, dat is in het woongedeelte van de boerderij; hoe de knechten en meiden huisden in de vaak onverwarmde achterkeuken en op de koedeel en de boer en de vrouw er heel vaak nooit naar omgekeken.²

'k Zel joe ais vertellen, wat ain van dei knechten verkloard het veur de rechtbaank: Wie zitten op koudeel, meneer rechter, achter koien, op 'n holten bankje mit rug tegen kougaangschot aan. As koien wat in group doun, din vlaigen sputters ons om oren. Onz laamplicht is t pitje van t schienvat. Binnen wie om haalfnegen nog nait op ber, din komt boer of vraauw en blast ons t schienvat veur neus oet; din zit wie in t duustern. Ieder oavend achter koien zitten in haalf of haidal duuster, ie kinnen wel begriepen, meneer rechter, din goan wie laiver t loug in. Dat begreep voader ook, en doarom het hai twei joar leden t kaarnhoes en ales vertimmern loaten. Op de mainste boerderijen is de sloaperei veur knechten en maaiden ook lang nait zo als t heurt. Nou kin wie wel wat proaten en schellen op't volk, dei traauwen mouten en al jong in ellen en zörgen zitten, moar ik vroag joe: waar komt dat deur, en bie wel ligt veur 'n groot dail de schuld?³

Wie mozen dat schietbeetje vrije tied, dat wie haren, op achterdeel deurbringen, of in stookhut. Wie wazzen ja op hoast aaltied bie köien. Wie atten en dronken en slaipen: bie heur. Joa, wie deden ook nog n dik stuk waark bie heur. t Bovenen van achterdeel was bie boer Diekemoo zotreden ons koamer. Wie haren gain aander schilderkes in ons koamer as druppen aan beun; woazem van koien mouk dei druppen doar. Bie boer Diekemoo ston boven op achterdeel n grode toavel, doar kon je mit twaalf man aan zitten. Moar tegen hooien en dörren haar Diekemoo aaltied vremd volk. Dei mozen din op n omgekeerde vouerkist achter köien zitten te eten. ⁴

¹ uit *Arbaidersmensken* P. Keuning 1918

² uit *Groningsche volksalmanak* 1923 J.Bs. Westerdijk

³ uit *Als een dieplood* J.F. Vos circa 1885

⁴ uit *Volk oet Grunnegerlaand* J. de Graaf 1946

Onder het staande gebint met de twee schoren, een uitbouw vanuit de koestal de schuur in (met wat hooi bedekt). Daarin sliep dan de knecht. Twee afbeeldingen uit de Beeldbank van het Cultureel Erfgoed die een indruk geven hoe het was

Bronnen en literatuur

-Gemeentearchief Leens 1811-1935 inventarisnummer 385

-Lutjebosch : twee eeuwen boerenbestaan op het Groninger Hogeland / Cornelia Petronella Bos 2000-Groninger volksleven, deel 2: Beschrijvende folklore / verzameld door K. ter Laan 1961

-De boer in de Groninger letteren [1949]

-De vrijzinnig-democraat februari 1923

De tekeningen door Johan Dijkstra uit het Groninger woordenboek 1929